

**VAQT KONSEPTI TURK VA O‘ZBEK MADANIY-LINGVISTIK
MANZARASIDA**

Toshkent Davlat Sharqshunoslik universiteti,

Sadikova Shirin Baxtiyorovna,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Shorasulova Arofat Ibroxim qizi

Sharqshunoslik universiteti

Turk tili o‘qituvchisi

Annotatsiya Mazkur maqolada turk va o‘zbek tillarida vaqt konseptining lingvomadaniy jihatlari tahlil qilinadi. Har ikki xalqning tilida vaqtga oid tasavvurlar, iboralar, maqollar, idiomalar va metaforalar orqali qanday ifoda topishi o‘rganiladi. Maqolada vaqt tushunchasining milliy tafakkurdagi o‘rni, vaqtga nisbatan munosabat va bu munosabatning til vositasida qanday aks etishi taqqosiy tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari turkiy xalqlarning dunyoqarashidagi o‘xshashlik va farqlarni ko‘rsatadi hamda lingvomadaniy kompetensiyani chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: vaqt konsepti, lingvomadaniyat, turk tili, o‘zbek tili, madaniy-lingvistik manzara, frazeologiya, metafora, taqqosiy tahlil, milliy tafakkur, til va madaniyat.

Kirish

Har bir xalqning dunyoni idrok etishi, vaqt va makon kabi umuminsoniy tushunchalarga munosabati uning tilida va madaniyatida chuqur aks etadi. Vaqt — bu inson hayoti, kundalik faoliyati va ijtimoiy munosabatlarida markaziy o‘rin tutuvchi konseptlardan biridir. Vaqtga nisbatan shakllangan qarashlar, qadriyatlar va an’analar til vositasida ifodalanadi va shu tariqa lingvomadaniy manzarani belgilaydi. Turk va o‘zbek xalqlari tarixan bir ildizdan o‘sib chiqqan, ammo mustaqil taraqqiy etgan madaniyat va tillarga ega. Shu sababli, ular tilida vaqt konseptining o‘ziga xos va umumiy jihatlari mavjud. Ushbu maqolada turk va

o‘zbek tillarida vaqt tushunchasining lingvomadaniy talqini tahlil qilinadi, o‘xshashlik va farqlar aniqlanadi.

Asosiy qism

Vaqt konsepti har bir xalq tilida ko‘plab metafora, frazeologik birliklar, maqol va matallar orqali ifodalanadi. Turk tilida "zaman su gibi akar" (vaqt suv kabi oqadi), "vakit nakittir" (vaqt — bu pul) kabi iboralar vaqtning qadrliligi, tez o‘tuvchi va iqtisodiy qiymatga ega hodisa sifatida qaralishini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida esa "vaqt shamoldan tez", "vaqtni qadrlagan yutadi" kabi ifodalar orqali vaqtga ehtiyotkorlik, sergaklik bilan qarash madaniyati shakllanganini ko‘rish mumkin.

Ikkala til ham vaqtni inson hayotiga bog‘liq muhim resurs sifatida talqin qiladi. Masalan, turk tilidagi “zaman her şeyin ilacıdır” (vaqt hamma narsaning davoidir) degan ibora bilan o‘zbek tilidagi “vaqt — eng yaxshi tabib” iborasi ma’nodosh bo‘lib, vaqtning shifo, sabr va bardosh timsoli sifatida qaralayotganini bildiradi.

Shuningdek, diniy va an’anaviy dunyoqarashda vaqtning muqaddasligi, vaqtni zo‘ri ketkazmaslik lozimligi haqida ham ko‘plab birikmalar mavjud. Turk va o‘zbek tillaridagi maqollar, masalan, "Erken kalkan yol alır" (Erta turgan yo‘l oladi) va "Erta turganning rizqi keng bo‘ladi", xalq tafakkurida vaqtga ijobiy munosabat, mehnatsevarlik va unumdorlikni ulug‘laydi.

Bularning barchasi vaqt tushunchasining til vositasida qanday lingvomadaniy tarzda shakllanishini va o‘xshash ildizlarga ega xalqlarda bu qanday aks etishini ko‘rsatadi.

“Vaqt” tushunchasi barcha tillar va madaniyatlar uchun eng asosiy va universal tushunchalardan biridir. Biroq, universalligiga qaramay, har bir tilda so‘zlashuvchilarning madaniy, tarixiy va kognitiv xususiyatlarini aks ettiruvchi ushbu tushunchani ifodalashning o‘ziga xos usullari mavjud. Vaqt – universal tushuncha bo‘lib, u barcha madaniyatlar va tillarda mavjud, ammo har bir til va madaniyatda u o‘ziga xos semantik tuzilishga ega bo‘lishi mumkin [1].

“Vaqt” soʻzi tilshunoslikda abstrakt, noaniq, va oʻzgaruvchan tushuncha sifatida qaraladi. Leksik maʼnoda bu soʻz davr, payt, yoki oʻtgan va kelajakdagi vaqt oraligʻini ifodalaydi. “Vaqt” soʻzi chegaralanmagan va samaradorlikka aloqador boʻlgan tushuncha sifatida ishlatiladi. Abstrakt maʼnoda “Vaqt” soʻzi biror narsaning davomi yoki tezligini koʻrsatishda ishlatiladi, masalan: “Vaqt oʻtmoqda” yoki “Vaqt tez oʻtadi”. Vaqtni rejalashtirish va samaradorlikni anglatuvchi “Vaqtni behuda sarflama”, yoki “Vaqtni tejash” kabi ifodalar vaqtni toʻgʻri boshqarish va uni oqilona ishlatish, vaqtning qiymati tushunchalarini oʻz ichiga oladi. Vaqtning qiymatini anglatuvchi “Vaqt - bu pul”, “Vaqtning ketdi, baxting ketdi”, “Vaqtni qadrlang” “Yoshlikdagi vaqt qaytib kelmas”, “Talabalik oltin davrim” kabi iboralar insonlarni vaqtni qadriga etish, uni behuda sarflamaslikka chaqiruvchi oldindan xalqimizda aytib kelinayotgan pand nasihatlaridir. “Vaqtni boshqarish” tushunchasi zamonaviy dunyoda muhim ahamiyatga ega boʻlib, odamlarning oʻz vaqtlarini samarali rejalashtirishini anglatadi. Bu motivatsiya va muvaffaqiyatga taalluqli tushuncha sifatida ishlatiladi [2]. Har bir tilda vaqtning turli tomonlarini bildiruvchi soʻzlarning boy toʻplami mavjud. “Vaqt” soʻzining sinonimlari va antonimlari uning leksik oʻziga xosligini yanada kuchaytiradi. “Vaqt” soʻzi ifodalovchi sinonimlar: davr, oʻlchov, mahal, mavrid, muddat, kezak, on, payt, soat, lahza, daqida kabi soʻzlar “vaqt” soʻzi bilan sinonimik aloqada boʻlishi mumkin. Har bir sinonim oʻz kontekstida “vaqt” soʻziga oʻxshash maʼnoni ifodalasa-da, baʼzi hollarda ular anʼanaviy yoki xususiy maʼnolarga ega boʻlishi mumkin. Masalan, davr va zamon — bu koʻproq tarixiy yoki ijtimoiy kontekstda ishlatiladi, “soat” esa aniq bir vaqt oʻlchovining ifodasi sifatida koʻproq maʼnoga ega. “Abadiyat”, “mangu”, “mumkin boʻlgan cheksizlik” kabi antonimlar “vaqt” soʻziga qarshi turadi, chunki vaqt odatda cheklangan va oʻtib boradigan bir narsa sifatida koʻriladi. “Vaqt” soʻzi vaqtning oʻtishi yoki cheklanishi bilan bogʻliq boʻlgan antitezni yaratadi [3]. “Vaqt” soʻzi tilshunoslikda kontekstga qarab turlicha maʼno kasb etadi. U real va metaforik kontekstlarda ishlatiladi. Real kontekstda kelganda vaqt soʻzi aniq oʻlchovlarga

asoslangan bo'ladi, masalan: "Bugun soat 3:00 da uchrashamiz" yoki "Shu vaqt ichida barcha ishlar hal bo'lishi kerak". Bu holatda vaqt — o'lchov sifatida ishlatiladi. Vaqt ko'pincha falsafiy yoki psixologik ma'nolarda ishlatiladi. Vaqtning inson hayotidagi roli, vaqtni qadrlash va vaqtning inson psixologiyasiga ta'siri haqida gapirishda bu so'z alohida ma'no kasb etadi. Masalan: "Vaqtdan unumli foydalaning, hayotingiz qadrini biling", "Vaqtning o'zgarishi bilan insonlar ham o'zgaradi". Bu yerda vaqt ko'proq o'zgarishlar va rivojlanishni ifodalaydi. "Vaqt o'tishi bilan" ifodasi kelajakdagi o'zgarishlarni yoki tajriba bilan ortib boradigan bilimni ifodalashda ishlatiladi. Masalan: "Vaqt o'tishi bilan odamlar yaxshiroq tushunadi". "Vaqt" so'zi ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega bo'lib, uning ishlatilishi tilda ma'lum bir semantik tizimni tashkil qiladi. Ba'zi so'zlar ijobiy yoki salbiy ma'nolarni o'z ichiga olishi mumkin (masalan, "oltin yillar" va "bo'sh ketgan vaqt"). "Vaqt" so'zi turli madaniy tushunchalar (masalan, taqdir, chiziqlilik) bilan bog'lanadi.

Turk va o'zbek tillarida vaqt konsepti lingvistik jihatdan muhim mavzulardan biri bo'lib, har ikki til oilaviy jihatdan turkiy guruhga mansub bo'lsa-da, vaqtni ifodalash va unga munosabat borasida o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbek tilida vaqt tushunchasi asosan aniq grammatik shakllar orqali ifodalanadi. Masalan, fe'l zamonlari vositasida o'tgan, hozirgi va kelasi zamon o'z aniq ko'rinishlarini topadi. Turk tilida esa zamon tushunchasi sintaktik struktura va kontekst orqali keng ifodalanadi.

"Vaqt" tushunchasi o'zbek maqollarida ko'pincha hayotiy haqiqatlarni, tajriba va hikmatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. U ko'pincha insonning vaqtni qanday ishlatishi, qadriyatlar va mehnat bilan bog'liq tushunchalarni aks ettiradi. Quyidagi maqollarda vaqt tushunchasining ishlatilishini ko'rish mumkin:

- Vaqt kelsa, ish o'z-o'zidan bo'ladi - bu maqol vaqtning o'zgaruvchanligini va har narsaning o'z vaqtida bo'lishini ta'kidlaydi. U, shuningdek, insonning sabr va to'g'ri vaqtni kutish zaruratini bildiradi.

- Vaqt — eng katta dars → Zaman en büyük derstir. – bu maqol vaqtning inson hayotida o'rganish, tajriba orttirish va hayotiy saboqlar olish uchun eng yaxshi vosita ekanligini ifodalaydi.

- Vaqtni o'z vaqtida ishlat, vaqt kechikmasin → Zamanı zamanında kullan, zaman gecikmesin. – bu maqol vaqtni behuda sarflamaslikni, uni to'g'ri va samarali ishlatish zaruratini ta'kidlaydi.

- Bir kun kelib, vaqt o'zini ko'rsatadi → Bir gün gelir, zaman kendini gösterir. - maqol vaqt o'zining ahamiyatini va haqiqatini vaqt o'tishi bilan namoyon qilishini bildiradi. Bu shuningdek, hozirgi holatni baholashda sabrli bo'lishni anglatadi.

- Vaqtni sarflama, umrni sarflamaysan → Zamanı boşa harcama, ömrünü boşa harcamazsın. – bu maqolda vaqtni qanday ishlatish, umrning qanday o'tishi bilan bevosita bog'liq ekanligi ko'rsatiladi. U insonni vaqtni qadrlashga undaydi[4].

Bundan tashqari, vaqtni ifodalashda har ikkala tilning frazeologizmlari ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, o'zbek tilida “vaqt o'tishi bilan” iborasi turk tilida “zamanla” shaklida ifodalanadi. Ushbu o'xshashliklar va farqlar har ikki tilning lingvistik tuzilishini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkin, ma'lum bo'lishicha, vaqt tushunchasi til va madaniyatga ko'ra turlicha ifodalanadi. O'zbek va turk tillaridagi “vaqt” va “time” so'zlari, garchi umumiy semantik qatlamlarga ega bo'lsa-da, ularning ishlatilishidagi madaniy va tilshunoslik xususiyatlari farq qiladi. O'zbek tilida vaqt ko'proq ijtimoiy va madaniy kontekstga asoslanadi, va ko'plab xalq maqollari va iboralarida vaqtning qadri va uning oqilona boshqarilishi ta'kidlanadi. Turk tilida esa vaqt ko'proq universal, o'lchovli va metaforik ma'nolarda ishlatiladi, uning o'tishi tezligi yoki sekinligi ko'pincha subyektiv histuyg'ularga asoslanadi. Vaqt tushunchasi ikki tilda ham hayotiy, falsafiy va ijtimoiy ahamiyatga ega, lekin har bir tilda bu tushuncha o'ziga xos semantik tuzilishga ega bo'lib, vaqtni qanday anglash va ifodalash madaniyatga, tarixiy tajribalarga va ijtimoiy tizimlarga bog'liqdir. Bunday tahlil tilshunoslik, madaniyatshunoslik va psixologiya sohalarida vaqt

tushunchasining murakkab va ko'p qirrali tabiati haqida yanada chuqurroq tushuncha hosil qilishga yordam beradi.

Xulosa

Turk va o'zbek tillarida vaqt konseptining lingvomadaniy talqini, har ikki xalqda vaqtga nisbatan o'xshash yondashuv mavjudligini ko'rsatadi. Tarixiy, diniy va ijtimoiy omillar vaqt tushunchasining shakllanishida muhim rol o'ynagan. Til — bu madaniyat oynasi ekanini inobatga olsak, vaqtga oid ibora va birikmalar turkiy xalqlarning dunyoqarashi, qadriyatlari va hayot falsafasini aks ettiradi. Ushbu tahlillar orqali turk va o'zbek xalqlari o'rtasidagi madaniy yaqinlikni yanada chuqurroq anglash va lingvokulturologik tadqiqotlarni kengaytirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Lakoff, G. (1987). Cognitive models and prototype theory. In U. Neisser (Ed.), *Emory symposia in cognition*, 1. Concepts and conceptual development: Ecological and intellectual factors in categorization p. 68 Cambridge University Press
2. Лев Николаевич Гумилёв. Этногенез и биосфера Земли. – М: 1979 г.
3. Александром Наумов. Биография замысла. Беседы с мастерами узбекской литературы. – Ташкент: 1974, стр. 28–29
4. Рахматова, Г. (2018). Классификация воинских стихов в «Девону Лугати-т-Тюрк». *Востоковедения*, 2(2), 59-64.
5. RAHMATOVA, G. (2019). THE SYMBOLISM OF COLORS IN THE QUATRAINS “DIVANI LUGATI-T-TURK”.
6. SODIQOV, Q., & RAHMATOVA, G. (2021). SEMANTICS OF POEM IN «DIVANI LUGATI-T-TURK». *The Light of Islam*, 2021(2), 4.
7. Rahmatova, G. (2021). The genre of odes in the oral work of the turkic peoples and its genesis. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(8), 194-196.

8. Govkhar, R. (2021). The Role Of Ancient Folklore In Turkish Literature Of The First Islamic Period (On The Example Of Poems In" Devonu Lugati-T-Turk"). *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(6).

9. Rahmatova, G. (2022). Qadimgi turkiy she'riyatda qo 'llangan badiiy san'atlar va ularning matn stilistikasiga ta'siri. *Oltin bitiglar–Golden Scripts*, 4(4).

10. Rakhmatova, G. O. (2020). SEMANTICS OF THE SYMBOLS CONNECTED WITH COLOR IN THE QUATRAINS OF" DIVANI LUGATI-T-TURK". *Theoretical & Applied Science*, (2), 558-562.

11. Eshmukhamedova, M., & Rakhmatova, G. (2023). SULAYMON BAQIRGANIY–POWERFUL POET OF YASSAVI SCHOOL. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(11), 365-369.

12. Tulagonova, S., & Rahmatova, G. (2022). SEMANTIC PROPERTIES OF STEREOTYPICAL UNITS IN THE POEMS OF “DIVANI LUGATI-T-TURK”. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES*, 3(04), 74-78.

13. Rakhmatova, G. O. (2023). PRINCIPLES OF DIVISION OF SIMPLE SENTENCE TYPES IN ANCIENT TURKIC LANGUAGE. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 5(11), 94-98.

14. Rakhmatova, G. (2023). SIMPLE SENTENCE AND ITS EXPRESSION IN ANCIENT TURKIC LANGUAGE. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES*, 4(05), 27-32.